

Afgiftkantoor
Antwerpen X

Driemaandelijks
Nieuwsbrief voor
EPITAAF-leden

Nummer 44
juli-aug.-sept. 1999
13de jaargang

EPITAAF

vereniging voor funeraire archeologie

Voorwoord

Onze aandacht gaat in grote mate uit naar het funerair erfgoed. Wanneer er echter initiatieven worden genomen naar een hedendaagse omgang met begraving en crematie dan verdient dat zeker onze aandacht. Alle Epitaafleden zijn bij deze gelegenheid dan ook uitgenodigd op de opening van een nieuwe begraafplaats in Kortrijk en de eraan gekoppelde artistieke evenementen.

*Nieuw aangelegde begraafplaats
Hoog Kortrijk naar ontwerp van
Bernardo Secchi en Paola Vigano.
© Jef Byttebier - het pakt!*

Jacques Buermans ging voor ons een kijkje nemen op de tentoonstelling in Den Haag. Ook over zijn funeraire uitstappen naar Hasselt en Londen brengt hij verslag uit.

Lode De Clercq wil ons graag laten meegenieten van een antiquarische ontdekking en de erop volgende speurtocht naar het verdwenen grafmonument van architect Willem Hesius.

De Open Monumentendagen staan weer voor de deur. Epitaaf is traditiegetrouw op post in het Centrum voor Funeraire Archeologie.

Inhoud

Een nieuwe begraafplaats in Kortrijk	2
Het grafmonument van barok-architect Willem Hesius	3
Modern! Dit moet Den Haag zijn..	5
Hasselt, het goede voorbeeld	7
Waardevolle publicatie uit de Verzameling Salu dringend aan restauratie toe	8
Londen : The Magnificent Seven ...	9
Open Monumentendagen Brussel In het voetspoor van beeldhouwer Guillaume Geefs	11
Agenda	12

Een nieuwe begraafplaats in Kortrijk

Kortrijk krijgt er een nieuw monument bij. Een op het eerste zicht strikt stedenbouwkundig gegeven is geëvolueerd tot een eigenzinnig en uitdagend project. De aanpak van architect-urbanist Bernardo Secchi (°Milaan 1934) heeft geleid tot de aanleg van een unieke landschaps-begraafplaats.

In 1990 werd door de stad Kortrijk een wedstrijd uitgeschreven voor de ontwikkeling van Hoog Kortrijk en werd het project van Bernardo Secchi en Paola Vigano - zijn medewerkster - bekroond. Daaruit volgde in 1992 de opdracht voor het ontwerp van een nieuwe begraafplaats. Lokaal werd er samengewerkt met architect Cnockaert en tuinarchitect Robyn.

Secchi en Vigano vertrekken van het bestaande, van de kwaliteit die in iedere plek te vinden is. Voorzichtig voegen ze nieuwe elementen toe en verhelderen ze door een precieze inplanting de structuur van de omgeving. De begraafplaats wordt ingebed in een vallei ten zuiden van de stad. Als een lint ontrolt zich de begraafplaats in een opeenvolgende reeks van elf plateaus op de helling

tussen de kam en het dal. De ceremoniële ruimte en de dienstgebouwen zijn in de helling van het terrein ingewerkt. De bescheiden-

heid waarmee de begraafplaats in het landschap wordt neergelegd belet niet dat hier een nieuw monument is gecreëerd.

Artistieke opening van de nieuwe begraafplaats op donderdag 9 september 1999

Op de vooravond van de Open Monumentendag en in het kader van een cultureel weekend - Kortrijk ademt cultuur van 9 tot 12 september - wil Anno '02 dit hedendaagse monument artistiek openen.

Jimmie Durham (°Washington, 1940) tekent voor een sereen en intimistisch openingsevenement. *The Seven Directions - a Symphony of the Senses*, leidt de bezoeker op een wandeling door een installatie over de gehele oppervlakte van de begraafplaats. Onderweg wordt de bezoeker voortdurend geprikkeld door combinaties van verschillende zintuiglijke waarnemingen, om uiteindelijk gezamenlijk een slotperformance bij te wonen. Peter Vermeersch (°Waregem, 1959) verzorgt met zijn *Flath Earth Society* de muzikale invulling met voor deze gelegenheid bewerkte marsmuziek.

Donderdag 9 september 1999, vanaf 19u30, gratis toegang.
Afspraak : Nieuwe begraafplaats Hoog Kortrijk, Ambassadeur Baertlaan (naast het sportcentrum de Lange Munte), ten zuidoosten van de stad tussen de Oudenaardsesteenweg en de Doornikserijksweg.

Wie er meer wil over weten.

Anno '02 • Jan Maertens, Heulsekasteelstraat 1, 8501 Kortrijk

Tel. 056/ 35 29 79 • Fax 056/ 36 05 35

e-mail : HYPERLINK, mail to: overlegcultuur@kortrijk.be

© Jef Byttebier - het pakt!

Het grafmonument van barok-architect Willem Hesius

Foto van de ondergrond van het oude Justitiepaleis. Grafmonument Willem Hesius.

aan vermeldt de beschrijving: "souterrains de l'Ancien Palais de Justice de Bruxelles" en onderaan "Sépultures - Panneau B.C." In de marge tenslotte staat "Hesius".

Het oude Justitiepaleis

Bij nazicht thuis blijkt dat dit oude Brusselse Justitiepaleis in feite het vanaf 1818 getransformeerde complex was van het voormalig Jezuïetenklooster. Vanaf 1606 daar gevestigd en waarvan eerst Henri Hoeimaker en vervolgens Jacques Francquart als architect optraden voor het kerkgebouw waarop zich later, na de sloop in 1811, het Justitiepaleis zou uitstrekken.

In 1832 werd het Justitiepaleis, dat van een nieuwe en streng-neoklassieke gevel was voorzien naar ontwerp van architect François Verly, ingehuldigd, hetgeen herdacht werd door middel van het in de fries gebeiteld opschrift "Wilhelmus primus Belgarum rex Themidi consecravit MDCCCXXIII"

Het oude Justitiepaleis aan het Brusselse Gerechtsplein. (J. De Cloet, Voyage pittoresque dans le Royaume des Pays-Bas, Brussel, 1825).

Ontdekking op een zondagochtend, 27 juni

Cultureel Centrum van Ukkel (naast het Wolvendaelpark). Zeer drukke beurs in oud fotomateriaal. Naast de gevestigde antiquariaten en de gecultiveerde liefhebbers, tevens obsessievolle freaks, duistere Russische sjacheraars en sporadisch enkele liefhebbers van foto's.

Midden in de grote zaal vinden we André Bertels die trots doch ook een beetje ontmoedigd stand houdt tussen zijn wat hij noemt 'foto-incunabelen' met onder meer een zoutdruk uit 1851 van Henri Lesecq met een imposante beeldenreeks uit de kathedraal van Straatsburg.

Onder in de stapel anonieme en mindere goden wordt onze aandacht getrokken door een kleine, recent onder passe-partout gebrachte foto van een moeilijk te onderscheiden zicht in een ondergrondse krocht. Bij het openslaan van de passe-partout blijkt het te

gaan om een iets grotere opgekleeft bruine albumine-druk waarop niet enkel de auteur doch tevens de lokalisering staat vermeld. Zo vinden we onderaan rechts de signatuur van G. Braudnet, een auteur die in ieder geval niet behoort tot het gevestigde fotografengild. Boven-

Zoals het zicht opgenomen in het werk van Sanderus (1726-1727) weergeeft vormde de kerk de hoek van de latere Ruysbroeckstraat en de Goudstraat. Uit de vergelijking van deze gebouwenconfiguratie met die weergegeven op de gedetailleerde plattegrond van het verdwenen Justitiepaleis, die gelukkig in 1827 gepubliceerd werd door P.J. Goethgebuer, is het zeker niet uitgesloten dat een deel van de koor- en torenfundering onder het nieuwe peristilium van het justitiepaleis van Verly kwamen te liggen.

Het lijkt dus zeer aannemelijk dat op deze plaats de ondergrondse graf galerijen van de Jezuïeten niet enkel bewaard, doch wellicht ook toegankelijk bleven (op deze plaats situeerde zich volgens Goethgebuer een grote trappenpartij). Dat het kerkgebouw met zekerheid voorzien was van onderaardse gewelven blijkt overigens ondubbelzinnig uit de door Plantenga in 1926 gepubliceerde aquarel die de kerk tijdens de afbraak in 1911 weergeeft en waarbij tijdens de sloop van het perron niet enkel het grote niveauverschil van de kerktoegang met het voorplein zichtbaar werd doch waarbij tevens aanzetten van tongewelven op dit niveau werden aangesneden.

Het oude Jezuïetenklooster/Justitie-

paleis, overbodig geworden na de kolossale nieuwbouw van Poelaert (ingehuldigd in 1883), ging op zijn beurt tegen de vlakke in 1892.

Hesius' graf op de foto

De foto van de onderaardse krocht, die wellicht werd gerealiseerd door middel van een door het gewelven-diafragma aan het oog onttrokken magnesium-flits, toont een liseen-vormige geleiding van de rechtermuur waarboven tevens een gewelfaanzet zichtbaar is. In het verste vlak zien we een overhoeks opgestelde grafplaat. In relatie met de veronderstelde relictten van de afgebroken kerk zou de afkorting "Panneau B.C." wel eens kunnen verwijzen naar Panneau Bas-coté" hetgeen verwijst naar zijbeuk!

Hoe dan ook, wellicht nog belangrijker is de vermelding van de naam Hesius in de rechtermarge, dus aan de zijde waar het grafmonument zichtbaar is. Ongetwijfeld gaat het hier dus om de sobere gedenkplaat op de laatste ruststede van de in 1617 in de Jezuïetenorde te Antwerpen ingetreden theoloog-architect Willem Hesius. Dit zwaargewicht uit de contrareformatische beweging is vooral bekend gebleven als ontwerper en uitvoerder, in de periode van 1650 tot 1671, van de schitterende barokkerk van de

Jezuïeten te Leuven. Later schopte hij het nog tot procureur van de Vlaams Belgische Provincie van deze nogal militair gestructureerde orde, in welke hoedanigheid hij in 1672 Rome aandeed. Na een verdere vruchtbare carrière als professor in de verschillende door zijn orde opgerichte colleges in Leuven, Aalst, Mechelen, Gent en Antwerpen doorliep hij de laatste fase van zijn loopbaan te Brussel waar hij overleed op 4 maart 1690 en dus ongetwijfeld werd bijgezet in de crypte van zijn broeders.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat het graf van deze figuur, die in de 19de eeuw o.a. door Schoy opnieuw onder de aandacht werd gebracht, wellicht aanleiding vormde voor één der toch minder voorkomende ondergrondse opnamen van oude grafstenen. De ambivalentie die voelbaar is bij deze wellicht door een dilettant vervaardigde foto, waarbij het vage beeld slechts een documentaire waarde verkreeg door de aantekeningen er rond, doch waarbij er daarentegen wel een raadselachtig, bijna subliem icoon werd gecreëerd, maakt deze foto tot een uitgelezen prototype van de 19de-eeuwse "archeologische" opname in situ.

Lode De Clercq

Meer over de hiernaast besproken Haagse begraafplaatsen en kerkhoven in volgende publicaties:

HEESEN Hans, JANS Harry, SCHILDERS Ed, Waar ligt Poot?, de Prom Baarn 1997, 90 6801 549 4.

KOK Henk L., WILLE Ada, BOERHOF Gerard, Begraven en begraafplaatsen, Stichting Teleac Utrecht, 90 6533 371 1.

VAN DER HOEK Biette, Tot in eeuwigheid, BV Het Spectrum Utrecht 1994, 90 274 3388 7.

VAN DEN BROEK Annet, GROEN Koos, Hun laatste rustplaats. Kerkhofgids van schrijvers, acteurs, schilders, componisten, politici, sportsterren en andere bekende Nederlanders, NV Bosch & Keuning Baarn 1985, 90 246 4517 4.

VAN RAAK Cees, Dodenakkers, kerkhoven, begraafplaatsen, grafkelders en grafmonumenten in Nederland, De Arbeiderspers Amsterdam 1995, 90 295 3470 2.

CAPPERS W.P.R.A., Stilleven in steen. Een nieuwe kijk op de begraafplaats Oud Eik en Duinen te 's Gravenhage, J.H. Kok Kampen, 90 242 5132 X.

Even stilstaan bij de laatste rustplaats. Begraafplaatsen van de gemeente Den Haag, Gemeente Den Haag - Dienst Stadsbeheer.

Kerkhoflaan & Westduin, Bepalingen en Tariëven, Gemeente Den Haag - Dienst Stadsbeheer.

VAN DER WAL Diana, VAN WASSEM Yke, Het raadsel van Nieuw Eykenduynen, Nieuw Eykenduynen B. V., 1999.

Een Monumentale wandeling. Over begraafplaats Sint Petrus Banden, Stichting R. K. Begraafplaatsen.

STAL C.J.J., ROSENBERG H.P.R., De R.K. Begraafplaats St. Petrus Banden aan de Kerkhoflaan in Den Haag, Gemeente Den Haag - Dienst Monumentenzorg, 90 73166 19 5.

PUTTMAN Francine, ENTHOVEN P.H., ROOS J., COPIJN L.B., VAN DE KAMP L.B., VAN HERWAARDEN G.W., De Joodse begraafplaats aan de Scheveningseweg in Den Haag, Gemeente Den Haag - Dienst Monumentenzorg, 90 73166 11 X.

VAN REETH Adelaïde, PEETERS Guido, BÜCH Boudewijn, WEERHEIJM Tom, Herinneringen in steen, De Haan Houten 1988, 90 269 4356 3.

Modern! Dit moet Den Haag zijn.

"De Voelbare Leegte", ludiek, informatief en bondig.

Deze tentoonstelling, *vermeld in onze vorige Nieuwsbrief*, in het moderne Haagse "Museon", Stadhouderslaan 41, loopt nog tot 10 oktober.

Bereikbaar met tram 4, 8, 10, 14.
Open : di-vr 10-17u, za-zo 12-17u.
Inkom : 10 gulden.

We gingen eens een kijkje nemen. Wanneer men de ruimte binnentstapt valt onmiddellijk de moderne aanpak op. In een tiental witte ruimten wordt 2000 jaar dodencultuur uitgebeeld. Men treedt bijvoorbeeld in een kerk binnen en ziet daar de verschillende wijzen van begraven. Mits het indrukken van een knop kan men aangepaste gezangen bekomen. In de top tien vindt men, naast "Air" uit de derde suite van Johann Sebastian Bach en "Ases dood" uit de Peer Gyntsuite van Edward Grieg, de in Nederland o zo populaire Mieke Telkamp en "Tears in Heaven" van Eric Clapton. In een verdere installatie kan men kennis maken met de hel en het vagevuur.

Vitrinekast op de tentoonstelling.

Aandacht wordt eveneens besteed aan het begraven in andere culturen en de aanpassingen die gedaan werden door die minderheden en de overheid. Een voorbeeld: bepaalde volkeren wilden hun overledenen begraven zonder kist, sinds 1991 mag men in Nederland ongekist ter aarde besteld worden wanneer het lichaam in een lijkwade gewikkeld wordt.

De tentoonstelling is zeker niet zwaarmoedig en Nederlanders zouden geen Nederlanders zijn dat zij eveneens het aspect "humor" niet aan bod lieten komen. Via een hoofdtelefoon krijgt men een reeks grappige situaties te horen. Een voorsmaakje: "een skelet stapt een kroeg binnen en vraagt een pilsje en een dweil graag". Ook "Belgenmoppen" zijn niet uit de lucht.

In een tweede luik ziet men de actuele mogelijkheden voor begraven en cremieren waarbij duidelijk blijkt dat onze Noorderburen heel wat verder staan in deze materie. Er is de "boek en kist", een doodskist die men, bij leven, als boekenkast kan gebruiken en waarbij de schabben, bij overlijden, als deksel van de doodskist dienst kunnen doen. Wat dacht u van een urnenmonument bestaande uit jeneverkruiken? Sinds 1996 kan men hier een vuurpijl aanschaffen om de as van de overledene het luchtruim in te schieten. Sinds 1998 kan de as van de gecremeerde gedeeld worden onder de nabestaanden en kan men wat as in een medaillon bewaren. Na het invullen van een vragenlijst over de wijze van begraven en dienend voor een nabeschouwing op de tentoonstelling zat het bezoek erop.

Indien men speciaal naar Den Haag gaat kan men de dag vervolledigen door enkele begraafplaatsen te bezoeken.

Oud Eik en Duinen.

De begraafplaats Oud Eik & Duinen bevindt zich aan de Loosduinse Kade en is bereikbaar met tram 2. In het kantoor kan men een plattegrond bekomen met de bekende bewoners van de begraafplaats. Voorbij de kapel links vindt men de ruïne van de kerk Eik & Duinen in 1247 door graaf Willem II gesticht ter nagedachtenis van zijn vader Floris IV. In 1581 werd de kerk gedeeltelijk afgebroken in opdracht van de Staten van Holland. In 1990 gerestaureerd.

Men vindt hier uiteraard veel politici Willem Drees (1886-1988), minister-president. Abraham Kuypers (1837-1920), theoloog en minister-president. Pieter Sjoerd Gerbrandy (1885-1961), minister-president. Jan Donner (1891-1981), minister van Justitie. Hij maakte o. a. een wet tegen het vloeken.

Verder zijn hier bekende kunstenaars begraven. Louis Couperus (1863-1923), schrijver van o.a. «de boeken der kleine zielen» en «Eline Vere». Hij werd gecremeerd en ligt onder een afgebroken zuil. Toon Dupuis (†1937), beeldhouwer. Het monument is van zijn hand naar een ontwerp van architect Co Brandes. Ferdinand Bordewijk (1884-1965), advocaat en letterkundige. Zijn bekendste werken zijn «Karakter», «Blokken», «Knorrende beesten» en «Bint». Bordewijk ligt samen met Johanna S.H. Bordewijk-Roepman (1892-1971), componiste. Menno ter Braak (1902-1940), schrijver. Hij pleegde zelfmoord toen de Duitsers in 1940 aan de winnende hand bleken te zijn. Hendrik Willem Mesdag (1831-1915), schilder, die lange tijd in Brussel (Schaarbeek) woonde. Zijn bekendste werk «het Panorama van Scheveningen» heeft enorme afmetingen.

De amusementswereld is ook

vertegenwoordigd met figuren als Jean-Louis Pisuise (1880-1927), cabaretier. Hij werd vermoord samen met zijn derde echtgenote Jenny Gilliams (†1927). Fie Carelsen, cabaretière, tweede echtgenote van Pisuise. Willy Derby (1886-1944), cabaretier en broer van Lou Bandy. Hij werd door de Duitsers gevangen gezet en overleed in een hotel.

Enkele bijzondere monumenten zijn ook te bewonderen. L.E. Hekmeyer, militair, werd in 1903 in Berlijn gecremeerd wegens het verbod tot cremen in Nederland. De as werd bewaard in een door Ch. van Wijk vervaardigd monument en in de tuin van zijn landgoed bijgezet tot het overlijden van zijn echtgenote in 1922. De gemeente Voorburg weigerde de zorg voor het monument waarna het in Oud Eik & Duinen werd geplaatst. Isidore Suzan, boekverkoper, pleegde zelfmoord omwille van een onbeantwoorde liefde en werd ten zuiden van het katholieke deel begraven. De bij ons eveneens bekende boekhandelaar J. de Slegte (1899-1961) kreeg hier zijn laatste rustplaats. Een monument voor wielrenner Pieter Daniel Moeskops (1893-1964), vijf keer wereldkampioen sprint.

Wat opvalt is dat het moderne hier ruimschoots aan bod komt. Een monument van glas en beton voor E. van Haaren (†1983), een jong gestorven vrouw. Katten vindt men op de laatste rustplaats van Bob Hens (1934-1998). «Mijn trouwste vriend», een paard, staat op de tombe voor Rinse J.J. Hiemstra (1878-1840).

Het Raadsel van Nieuw Eykenduynen

In de onmiddellijke nabijheid ligt Nieuw Eykenduynen. Een boek met informatie en een rondleiding is te bekomen in het bureel. Hetgeen mij het meeste aansprak op deze begraafplaats is de urnentuin, in 1935 opgerichte door architect A. H. Wegeriff. Zoiets zag ik in ons land nog niet. Her en der staan, in een prachtige omgeving met

waterpartijen, urnen opgesteld. Werkelijk pakkend.

Een uit Italië afkomstig grafmonument staat op de laatste rustplaats voor Aagje van Gent - de Jong (1869-1920). Hier liggen ook schrijvers Willem J.Th. Kloos (1859-1938), Simon Vestdijk (1898-1971) en musicus (Dirk) Theo Uden Masman (1901-1965), leider van het populaire orkest «The Ramblers». Hier staat ook een monument voor de Orde van Vrijmetselaren, opgericht na de Tweede Wereldoorlog voor de grootmeesters der orde en bestemd voor vier asbussen. Tot nu toe is er slechts één asbus geplaatst voor professor Carpentier Alting (†1930).

Hetgeen eenieder hier bezighoud is het raadsel. Een liefdessteen onder een boom met een lyrische tekst «**Hier ergens rust zij, van wie niemand wist, dat zij de mijne was**». Niemand weet wie de steen plaatste. Een minnaar of minnares? Een geheime of overspelige relatie? Niemand weet hoe lang de steen hier al ligt. De steen is bij toeval ontdekt bij een drastische snoeibeurt. Nu pronkt hij aan de voet van een treuriep.

Twee begraafplaatsen aan de Kerkhoflaan.

Aan de Kerkhoflaan, bereikbaar met bus 22 of met tram 1 of 9, vinden we eveneens twee begraafplaatsen. Allereerst de **Algemene Begraafplaats**. Opgepast fotograferen is hier verboden en er wordt zeer nadrukkelijk op toegekeken.

Ook hier de nodige politici. Hendrikus Colijn (1896-1944), bekend vooroorlogs minister-president. Gijsbert Karel graaf van Hogendorp (1762-1824). Hij speelde een hoofdrol bij de voorbereiding van de terugkeer van het Huis van Oranje na de Franse bezetting. Cornelis Willem Lely (1854-1929), waterstaatkundige. Hij was de ontwerper van het plan voor de drooglegging van de Zuiderzee en Lelystad is naar hem genoemd. Johan Rudolf Thorbecke (1798-

1872). Pieter Jelles Troelstra (1860-1930), politicus en dichter. Het graf is eigendom van de Partij van de Arbeid.

Hier liggen eveneens schilder Anton Mauve (1838-1888), en schrijfster Anna L.G. Bosboom-Touissant (1812-1886). «Majoor Frans» is haar bekendste boek. Het monument stelt de muze der dichtkunst voor.

We treffen hier ook twee merkwaardige monumenten aan. Nicolaas Frederik Emmanuel de Gumoëns (1790-1832), een Zwitsers kolonel die sneuvelde bij de verdediging van de vesting van Antwerpen in 1832. Het gietijzeren grafmonument kreeg de naam «Citadel van Antwerpen». Schatbewaarders Pieter (1768-1830) en David Ragay (1772-1850), kregen een mausoleum met Grieks-Romeinse sarcofaag. In 1830 betaalde David Ragay 8000 gulden om het graf te onderhouden, een enorm bedrag. Iedere winter wordt een houten bekisting rond het monument geplaatst om het te beschermen tegen versuikeren. Twee keer per jaar wordt de tombe gelucht, hetgeen de luikopener 12 gulden opleverd.

In de onmiddellijke omgeving ligt de **Rooms-katholieke begraafplaats Sint-Petrus-Banden**. Op het plein voor de begraafplaats staat het beeld «Phoenix» van de hand van Dick Loef. De hoofdlaan leidt naar een kapel en rechts vinden we, wat uitzonderlijk is voor Nederland, een arcade, een ontwerp van architect W. B. van Liefland uit 1885. Onder de arcade een treurende vrouw op het familiegraf voor Van Romunde en een rechthoekige zerk op de laatste rustplaats voor Dimitry (Georg) Frenkel Frank (1928-1988), schrijver, acteur en regisseur.

Verder op de begraafplaats de gebruikelijke politici. Joseph M.L. Cals (1914-1971), minister-president. Henri A.M.T. Kolfshoten (1903-1984), minister van justitie. Leonardus G. Kortenhorst (1886-1963), advocaat en politicus.

Ook enkele kunstenaars, zoals Jan van Meel, organist en dirigent, die een levensgrote luitspelende engel kreeg. F.J.A. Haring, organist en dirigent, werd uitgebeeld door H.M. Hagedoorn. Jean Theodoor Toorop (1858-1928), tekenaar en schilder, kreeg een stele met kruis.

Tevens een aantal moderne grafmonumenten o.a. voor H.D. Reudink, J.F. Osten (1938-1994), Hans Eggers (1952-1994) en Pieter Van Rangebrooij (1946-1993).

Opvallend is dit hier een aantal bekende ondernemers begraven liggen. Wie kent niet Peek van Peek & Cloppenburg, H.J. Vroom (1889-1958), oprichter van Vroom en Dreesman, Richard Brenninkmeyer (1882-1966), stichter van C & A.

*Begraafplaats Westduin.
Modern grafmonument
in natuursteen en glas
voor Cornelis Legué
(1997)*

Westduin.

Tot slot ligt op de begraafplaats Westduin, aan de Ockenburgstraat en bereikbaar met tram 3, acteur Ko van Dijk (1916-1987). Op deze moderne begraafplaats staat een monument genaamd « de Poort » Je kan ook een prachtig modern grafmonument in glas bewonderen

op de laatste rustplaats voor Cornélis Legué (1937-1997).

Zoals u ziet meer dan inspiratie genoeg om er eens een leuk 'Daagje Haagje' van te maken.

Jacques Buermans

Foto's van de auteur • Bibliografie op blz. 4.

Hasselt, het goede voorbeeld

Veel informatie op het Oud Kerkhof.

Enkele jaren geleden was men volop een en ander aan het restaureren aan de Kempische Steenweg. Op die plaats bevond zich het «Oud Kerkhof». Enkele werklui waren bezig met het opknappen van de kapel en het overtollige groen werd gekapt. Enige tijd geleden ging ik eens een kijkje nemen en ik viel van de ene verbazing in de andere. Hier werd prachtig werk geleverd.

De kapel, gebouwd in 1809, in 1830 beschadigd en in 1835 gerestaureerd, werd, sinds september 1997 ingericht als informatiecentrum. Hier kan de bezoeker kennis maken met de geschiedenis van het begraven in het algemeen, met deze van het begraven in Hasselt en met de geschiedenis, de

architectuur en de groene aspecten van het « Oude Kerkhof ». Op 11 grote panelen wordt, in dit prachtige kader van de kapel, dieper ingegaan op al deze facetten.

Daarnaast werd een wandeling uitgestippeld met een stijlvolle aanduiding van markante monumenten en figuren. Zij die een concessie aanvraag dienden eenzelfde bedrag aan een armenhuis te schenken. Vandaar dat enkel de « begoede burgerij » zich een concessie kon veroorloven. Hier vinden we de laatste rustplaats van een aantal Hasseltse burgemeesters, notarissen en advocaten. De Hasseltse jeneverstokers zijn hier eveneens ruim vertegenwoordigd. Hier werd ook Valentinus Paquay, het «Heilig Paterke», begraven. In 1926 werd het stoffelijk overschot naar de grafkapel aan de Minder-

broederskerk overgebracht waar hij nog steeds door een ruime schare gelovigen vereerd wordt. Op het « Oud kerkhof » treffen we ook een herdenkingszuil voor oudgedienden onder keizer Napoleon aan. De piramide werd opgericht in 1856. De kunst is vertegenwoordigd met kunstschilder Frederic Bas en met componist Aloïs Pierloz.

Dat er vroeger meer kindersterfte was dan heden ten dage is hier eveneens te zien door de ontelbare kindergraven. Liefhebbers van smeedijzeren kruisen komen ook ruimschoots aan hun trekken. Met het opkuisen van het «Oud kerkhof» werd nog veel groen behouden. De prachtige bomen komen in dit kader volledig tot hun recht.

Op een twintigtal borden wordt aan de bezoeker de nodige informa-

tie verstrekt. Op duidelijke wijze worden de merkwaardigste grafmonumenten aangeduid maar men beperkt zich niet enkel tot de graftombes zelf. De wandelaar krijgt informatie over de symbolen, de lokale gebruiken en de flora op deze plek. Het geheel is zeer zorgvuldig uitgevoerd. Een dikke pluim op de hoed van de stad Hasselt die

tot deze realisatie kon overgaan dankzij de steun van de Koning Boudewijnstichting.

Jacques Buermans

In Epitaafnieuwsbrief nummer 6 van januari 1990 verscheen een uitgebreid artikel over het «Oud Kerkhof» van Hasselt.

Op 2 november 1999 worden geleide bezoeken, met een gids georganiseerd, op het «Oud Kerkhof» om 14, 15 en 16 uur. De bezoeken zijn gratis en informatie is verkrijgbaar op telefoon 011/23 95 40 van de Toeristische Dienst van Hasselt.

Il Cimitero Monumentale di Milano - 1833

Waardevolle publicatie uit de Verzameling Salu dringend aan restauratie toe

De Verzameling Salu omvat onder meer deze uitzonderlijke uitgave. Het lijvige boekwerk (59 x 35 x 9 cm) is ingebonden in een kartonnen band, en bekleed met roze textiel. Wapenschild en titelopdruk zijn in goud-reliëfdruk. Deze publicatie bevat fraaie ingekleefde foto's (19 x 25cm) in een decoratieve lijst met meandermotieven.

Specialist in de conservatie en restauratie van boeken, papier, leder en perkament (Duo Decimo, Gent) maakte een gedetailleerde beschrijving van de beschadiging op basis waarvan ook een restauratievoorstel en prijs-offerte werd gemaakt. De restauratiekost (beschermende conservatiedoos inbegrepen) bedraagt 42.955 incl. BTW (offerte februari).

Het boek met duidelijke sporen van beschadiging.

Epitaaf is op zoek naar steun voor dit project. Wie zijn 'briefje' wil bijdragen kan dit door overschrijving op onze rekening 068-2039260-56. Alle giften - hoe bescheiden ook - zijn welkom.

Detail van een opgekleefde foto in decoratief kader.

Londen : 'The Magnificent Seven'

Londen telt niet minder dan 103 begraafplaatsen. Natuurlijk zijn ze niet allemaal een bezoek waard. In de Victoriaanse tijd kenden de Londense begraafplaatsen hun hoogtepunt. In minder dan tien jaar tijd (1833-1841) werden zeven begraafplaatsen gebouwd, bekend onder de naam "The Magnificent Seven". Ze zijn niet alle zeven even "magnificent" maar toch geven we hier een overzicht.

Kensal Green

In 1833 werd Kensal Green aangelegd. Aan de ingang kan men zich een gidsje met plattegrond aanschaffen. Iedere zondag om 14 uur zijn er bezoeken onder begeleiding van een gids.

De anglicaanse kapel in Dorische stijl, met catacomben, van architect Henry Edward Kendall overheerst het geheel. Verder zijn er nog een kapel in Ionische stijl en een colonnade, beide met ontoegankelijke catacomben. De begraafplaats bevat een aantal architectonische hoogstandjes. De Grieks-Egyptische graftombe van circuseigenaar Andrew Ducrow, het achthoekige mausoleum voor de Molyneux-familie, het barokke monument met engelfiguren voor Mary Eleanor Gibson en de sarcofaag, getekend door Ludwig Grüner uit Dresden en uitgevoerd in Carraramarmer door Bardi voor prinses Sophia, dochter van George III en slachtoffer van een ongelukkige liefde, zijn een bezoek overwaard.

De architecten John Gibson en Henry Edward Kendall, begraafplaatsenontwerper John Claudius Loudon en Robert William Sievier, directeur van Kensal Green, met een prachtig monument van zijn hand, liggen hier. Verder vindt men een aantal bijzondere gasten op de begraafplaats : Jean François Gravelet, die de Niagarawaterval op

een slappe koord overstak en onderweg stopte om een omelet te bakken en op te eten; John St John Long, die stierf na het drinken van zijn eigen elixir en James Barry, een vrouwelijke dokter die vermomd als man carrière maakte bij het leger. De waarheid werd eerst na haar dood ontdekt.

Norwood

Norwood werd in 1838 opgericht. Op eenvoudig verzoek krijgt men een stencil met plattegrond en bijzonderste monumenten. Niet zo indrukwekkend als Kensal Green maar toch loont een bezoek.

De mausolea van Henry Tate, suikerhandelaar en stichter van de Tategalerie, en van pottenbakker Henry Doulton zijn uit terracotta. Op de Griekse afdeling staan er enkele kanjers van monumenten. De Rallifamilie is hier sterk vertegenwoordigd. Italiëkenners of Genuafanaten vinden, na enig zoekwerk, de laatste rustplaats van Henry King. Hij rust hier onder een kopij van de "hypnotiserende" engel van de Staglienobegraafplaats te Genua.

Highgate, het hoogtepunt

Highgate opende zijn poorten in 1839. Dankzij "The Friends of Highgate Cemetery" werd deze begraafplaats van de ondergang gered. In 1975 werden zij eigenaar en sindsdien werden de kapellen en de terrassen gerestaureerd. Voor de Egyptische laan werd geopteerd voor conservatie. De gebouwen bleven in hun oorspronkelijke staat en worden tegen verder verval beschermd in plaats van ingrijpende restauraties uit te voeren. Verder zorgden de "Friends" voor een aanvaardbare combinatie van groen en uitzonderlijke grafstenen.

Het oostelijke deel van Highgate is

gewoon open. Het westelijke, het interessantste, is enkel onder begeleiding van een gids toegankelijk. Gans het jaar door zijn er tijdens het weekeinde tussen 11 en 15 uur om het uur rondleidingen. Van april tot november zijn er op weekdays rondleidingen om 12, 14 en 16 uur. Aan de ingang van beide delen kan men zich een plattegrondje en een keurig verzorgd gidsje aanschaffen.

Het oostelijke deel bevat enkele prachtige mausolea waaronder die voor Donald Alexander Smith en die voor Davison Alexander Dalziel, stichter van de Pullmancompagnie. Verder liggen hier de uitvinder van de cinematografie, William Friese-Greene, en boekhandelaar William Foyle. De enorme buste van Karl Marx is bereikbaar door achter hele horden Chinezen en Japanners, met fototoestel en videocamera, aan te hollen. Naar de laatste rustplaats van de filosoof moet men wel even zoeken.

Het westelijke deel is een juweeltje. Naast de kapellen, waar de rondleiding start, is het visitekaartje van de "Friends" de Egyptische laan, waar een kanjer van een cederboom het geheel overheerst. De Victorianen imiteerden de Egyptische begraafcultuur en maakten eenvormige grafkamers. In deze "laan van de dood" vindt men onder meer de laatste rustplaats van schrijfster Radclyffe Hall, die samenleefde met Mabel Veronica Batten, niet zo evident in de preutse Edwardiaanse tijd. Het enorme mausoleum voor Julius Beer, Duits financier en eigenaar van "The Observer", steekt boven de Egypt Avenue uit. Verder vonden hier nog een aantal bekenden hun laatste rustplaats: Michael Faraday, bekend van zijn gelijknamige "kooi", Catherine Dickens, echtgenote van de schrijver, en George Williams, stichter van de YMCA.

Highgate herbergt ook enkele "rare snuiters": Tom Sayers, laatste der "blote-vuistvechters" kreeg meer dan 100.000 mensen op zijn uitvaart. John Atcheler was paardenslachter van koningin Victoria. Koetsier James Selby zette een record neer: Londen-Brighton en terug in minder dan acht uur. Bij zijn begrafenis was er een stoet van 1,5 kilometer lang. George Wombwell was de bezitter van een rijdende dierentuin. De leeuw Nero bewaakt zijn graf. Volgens de legende was het beest te lui om te vechten ofwel waren zijn tanden uitgetrokken door Wombwell.

Over legendes gesproken, Highgate heeft ook zijn verhalen. Bijvoorbeeld over winkelier Thomas Druce, die stierf in 1864. Er werd beweerd dat hij een dubbel leven leidde en in werkelijkheid de excentrieke hertog van Portland was. Denkelijk wegens een erfeniskwestie liet zijn vrouw, in 1907, zijn graf openen omdat het doodscertificaat geen handtekening van een dokter bevatte en omdat men veronderstelde dat er loden gewichten, in plaats van een lichaam, in de kist lagen. Dit bleek niet het geval: de kist bevatte wel degelijk het lichaam van Thomas Druce. Tot slot nog een mooie story. Elizabeth Siddall, vrouw van dichter Dante Rossetti, werd hier in 1862 begraven met enkele gedichten van haar liefhebbende Dante. Na zeven jaar wilde die de manuscripten terug. Het graf werd geopend en het prachtige hoogblonde haar van Lizzie bleek al die jaren verder gegroeid te zijn. Onder haar hoofd lagen de later uitgegeven gedichten.

Brompton Cemetery, catacomben.

Luister en verval

Abney Park

Abney Park werd in 1840 opgericht. Aan de ingang zorgen de vrienden van de begraafplaats voor een plattegrond en wordt er een degelijke, maar niet al te overzichtelijke gids te koop aangeboden.

De begraafplaats zelf is verzorgd maar de kapel, een kopij van de 14de-eeuwse kapel in Bloxham, viel ten prooi aan vandalen. Bij de ingang vindt men het monument voor Robert Scarborough King, een kolom uit witte marmer. Enkele prachtige beelden van rouwdragsters sieren hier de graven. Agnes Forsyth, dochter van beeldhouwer James Forsyth, kreeg een beeldhouwd medaillon in "Hoog Victoriaanse" gotische stijl. Van alle personen die hier liggen is William Booth, stichter van het Leger des Heils, wel de bekendste. Hier treffen we ook een levensgrote leeuw uit witte marmer aan op het graf van Frank Bostock, een menagerist. Het zal onze laatste niet zijn.

Brompton Cemetery

Brompton Cemetery ontstond eveneens in 1840. Deze begraafplaats ligt het dichtst bij het Londense centrum, in de wijk Chelsea. Achter de kapel kan men zich, tijdens de kantooruren, een handige plattegrond aanschaffen.

De prachtige catacomben zijn niet toegankelijk. Enkele merkwaardige grafmonumenten zijn de gotische

sarcofaag in roze marmer voor Val Cameron Prinsep en het graf in schrijnform voor Frederick Richards Leyland. Richard Tauber, Oostenrijkse operazanger, moet het met een eenvoudig graf stellen maar steeds sieren bloemen zijn tombe. In de onmiddellijke omgeving ligt Emmeline Pankhurst, de suffragetteleidster die opkwam voor de vrouwenrechten. Op het graf van John Jackson, "blote-vuistvechter", die slechts éénmaal verloor na een zware val waarna hij voorstelde om al zittende verder te boksen, vinden we onze derde levensgrote leeuw. Dit werk van Timothy Butler kwam er na een publieke inschrijving. Veilingmeester Samuel Sotheby moet het met een eenvoudig marmeren bas-reliëf stellen.

Nunhead

In Nunhead, opgericht in 1840, is er nog veel werk aan de winkel voor de "vrienden" die hier sinds 1982 actief zijn. Zij hebben denkkelijk weinig of geen middelen ter beschikking om grondige restauraties uit te voeren of om publicaties uit te geven. Woensdag en zaterdagmiddag is de begraafplaats geopend en de laatste zondag van de maand, om 14 uur, is er een rondleiding, als we het haast onleesbare bord mogen geloven.

De kapel en vele graven kregen bezoek van vandalen. Weinig engelenfiguren kwamen heelhuids uit de slag. Toch vinden we hier enkele mooie grafmonumenten zoals het Stearnemausoleum en de graftombe voor John Allan. Een obelisk als herdenking aan vijf Schotse nationalisten, die verbannen werden naar Australië, bleef eveneens intact.

Tower Hamlets

In 1841 kwam Tower Hamlets tot stand. Momenteel is de begraafplaats, dicht bij de Theemsrivier, in een park herschapen. Wandelaars en joggers zijn hier dus geen uitzondering. Op geregelde tijdstippen zouden hier wandelin-

gen, maar dan eerder voor de natuurliefhebbers, ingericht worden. Een kopij van een Middeleeuws marktkruis siert het graf van scheepsbouwer Joseph Westwood.

De moeite waard

The Magnificent Seven zijn zeker een bezoek waard. Er zit hier ook wel kaf tussen het begraafplaatsenkoren, maar kerkhoffanaten komen hier toch aan hun trekken. Voor de Epitaafleden wiens honger naar buitenlandse begraafplaatsen nog niet gestild is, zijn er nog genoeg andere steden met een rijke schat aan funeraire hoogstandjes. Zelfs Londen heeft nog een en ander te bieden. Maar daarover later meer.

Jacques Buermans
(tekst en foto's)

Nunhead,
grafmonument
John Allan.

Meer over de Londense begraafplaatsen en kerkhoven in volgende publicaties:

- *Nunhead Cemetery*, Friends of Nunhead, 1988. (ISBN 0 950 8881 6 8)
- GAY John, *Highgate Cemetery, Victorian Walhalla*, John Murray, London, 1991. (ISBN 0 7195 4137 9)
- GAY John, *In Highgate Cemetery*, Friends of Highgate Cemetery, London, 1992. (ISBN 0 9519494 0 3)
- GREENWOOD Douglas, *Who's buried where in England*, Constable, London, 1982. (ISBN 0 09 474040 2)

- JOYCE Paul, *A Guide to Abney Park Cemetery*, Abney Park Cemetery Trust, London, 1994. (ISBN 0 9509420 2 2)
- KERRIGAN Michael, *Who lies where, guide to famous graves*, Fourth estate, London, 1995, (ISBN 1 85702 258 0)
- MELLER Hugh, *London Cemeteries*, Scolar Press, Aldershot, 1994. (ISBN 0 85967 997 7)
- VAES Guy, *Les Cimetières de Londres*, Editions Jacques Antoine, Bruxelles, 1978.
- WOOLLACOTT Ron, *Nunhead Notables*, Friends of Nunhead, 1984. (ISBN 0 950 8881 1 7)

OPEN MONUMENTENDAGEN BRUSSEL IN HET VOETSPOR VAN BEELDHOUWER GUILLAUME GEEFS

Brussel stelt deze Open Monumentendagen in het teken van de publieke kunst in het stadsbeeld.

In de 19de eeuw zijn de begraafplaatsen het domein bij uitstek waar de burgerij uitdrukking kon geven aan haar artistieke ambities. De schaal en de concentratie van de monumenten maken de artistieke uitstraling nog veel intenser dan in de stad.

Laken is de begraafplaats in Brussel waar die artistieke dimensie op nadrukkelijke wijze tot uiting komt. Epitaaf koos als thema een rondleiding op de begraafplaats van Laken onder de titel In het voetspoor van beeldhouwer Guillaume Geefs.

Beeldhouwer Guillaume Geefs heeft een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van de plaats die de kunst inneemt in het stadsbeeld. Met de realisatie van het monument van Generaal Belliard (1832, Baron Hortastraat) zette hij de toon. Als

'Statuaire du Roi' kreeg Guillaume Geefs de kans mee te werken aan talrijke belangrijke en officiële opdrachten: Congreskolom (Brussel, Congresplein), het monument opgedragen aan de martelaren van 1830 (Brussel, Martelaarsplein), het herdenkingsmonument opgedragen aan Leopold I (Park van Laken)...

Het oeuvre van Guillaume Geefs is zeer omvangrijk en nooit eerder werd er een tentoonstelling aan zijn werk gewijd. Het ontbreekt ook aan een recente monografische studie over dit indrukwekkende oeuvre.

Met een **tentoonstelling** in het centrum voor funeraire archeologie (de voormalige ateliers Salu) tracht Epitaaf een zeer bescheiden aanzet te geven. We belichten enkele werken van deze 19de-eeuwse beeldhouwer - waarvan we in de Epitaafcollectie ook enkele originele plaasters bezitten! - en we leggen de link naar zijn meest merkwaardige realisaties in de stad.

Anderzijds brengen we ook enkele veel minder gekende realisaties van deze kunstenaar in beeld o.m. in de Sint-Jan-en-Nicolaaskerk en de Sint-Servatiuskerk in Schaarbeek, de gemeente waar Guillaume Geefs een halve eeuw woonde en werkte en waar hij ook zelfs een tijdje burgemeester was.

De **rondleiding** op de Lakense begraafplaats brengt de bezoeker langs verschillende grafmonumenten met werk van de beeldhouwer waaraan we reeds ruim aandacht schonken in een van onze vorige nieuwsbrieven (nr. 40) n.a.v. de restauratie van het borstbeeld van Wyns de Raucourt.

Afspraak op 18 en 19 september 1999 in het Centrum voor Funeraire Archeologie. Rondleidingen worden verzorgd door Marcel Celis, Linda Van Santvoort, Cecilia Vandervelde en Benedicte Verschaeren.

AGENDA

Zaterdag 18 en zondag 19 september

Open Monumentenweekend Brussel (zie p. 11)

Rondleidingen op het kerkhof van Laken met als thema:
In het voetspoor van Guillaume Geefs.

Achtergrondtentoonstelling over beeldhouwer Guillaume Geefs in het Centrum voor Funeraire Archeologie, voormalige ateliers Salu.

Zaterdag 23 oktober, 10.00u

Bezoek aan de begraafplaats Schoonselhof (Antwerpen-Hoboken)

Rondleiding door Jacques Buermans.

Afspraak aan de ingang Jules Moretuslei, hoek Sint-Bernardsesteenweg (eindpunt tram 12).

Graag op voorhand inschrijven door overschrijving op rekening nummer 068-2039260-56 van Epitaaf, 1020 Brussel.

Vermeld datum, activiteit en aantal personen.

Leden 75 BEF / Niet-leden 150 BEF.

ONS ADVIES VOOR EEN UITSTAP

Donderdag 9 september, 19.30u

Opening van de nieuwe begraafplaats in Hoog Kortrijk
(zie p. 2)

Zaterdag 11 en zondag 12 september

Open Monumentendagen Wallonië

in het teken van de architectuur van de periode 1850-1950

"Cimetière de la Buissière" te Hoi, rue Capitaine Belletable

"Les mordus du Patrimoine", organiseren doorlopend (franstalige) rondleidingen op zaterdag en zondag (10-12u en 14u-18u).

Inlichtingen : 085/ 21 21 06

Dinsdag 2 november, 14.00, 15.00 en 16.00u

Rondleidingen op het kerkhof van Hasselt, Kempischesteenweg.
(zie p. 7 en 8)

EPITAAF vzw

Onze-Lieve-Vrouwvoorplein 16 - 1020 Brussel

met de steun van

BRUSSELS
HOOFDSTEDELIJK
GEWEST
VLAAMSE
GEMEENSCHAPS
COMMISSIE

Jaarabonnement en lidmaatschap 1999 : 550 BEF door overschrijving op rekening 068-2039260-56 van Epitaaf met vermelding van naam, adres en jaartal. Vanaf een bedrag van 1.000 BEF wordt u steunend lid van Epitaaf.

Redactie : Bert Bracke, Jacques Buermans, Pol De Prins, Linda Van Santvoort.

Met medewerking van Lode De Clercq.

Vormgeving en druk : Carto, 1030 Brussel.

V.U. Linda Van Santvoort, O.-L.-Vrouwvoorplein 16, 1020 Brussel.